

Dünya Metabolizmasında Yarık: COVID-19, Ekoloji ve Neoliberalizmin Diyalektik Birlikteliği Üzerine

Yelda Erçandırılı, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İİBF Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü ORCID: 0000-0002-8803-5368

E-posta: yeldaercandirli@osmaniye.edu.tr

Özet

Bu çalışmanın amacı Marx ve Engels'in tarihsel materyalist toplum-doğa analizinden yola çıkarak COVID-19, ekolojik kriz ile neoliberalizm arasındaki diyalektik ilişkiyi incelemektir. Tarihsel materyalizm, doğayı toplumsal pratikler içerisindeki dönüşümü ve özgül dinamikleri ile ele almakta, aynı zamanda, her türlü toplumsal faaliyetin doğa tarafından dönüştürüldüğünü varsaymaktadır. COVID-19, ekolojik, pandemik ve ekonomik kırılma noktalarının nasıl iç içe geçtiğini daha önce hiç olmadığı kadar hissedilir kılmış; kapitalist üretim ilişkilerinin dayattığı toplum-doğa metabolizmasındaki yarık neredeyse tarihinin hiçbir döneminde bu kadar belirgin olmamıştır. Bu açıdan, salgının toplumsal yaşam üzerindeki etkileri derinleşirken, COVID-19 ile içinde bulunduğumuz ekolojik kriz arasındaki ilişkiyi sorgulamak son derece önemlidir. Bu çalışma, ekolojik krize ve COVID-19'a mevcut sistem içerisinde çözüm arayanların düşündüğünün aksine, bu sorunlara bizzat mevcut toplumsal ilişkilerin neden olduğunu iddia etmektedir. Kapitalizmde insan ile doğa arasındaki etkileşim daha önceki üretim biçimlerinden farklıdır. İçinde bulunduğumuz neoliberal dönemde ise doğanın metalaştırılması süreci olağanüstü hızlanmış, derinleşmiş ve karmaşıklaşmıştır. Doğanın metalaştırılmasının yoğunlaşması ve doğayı kontrol etmek için yeni araçların kullanılması akademik literatürde "doğanın neoliberalleştirilmesi" kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu çalışma, COVID-19'un "altında yatan" sosyo-ekolojik nedenselliğe metabolik yarık teorisi ve neoliberal doğa tartışması kapsamında odaklanmaktadır. Metabolik yarık teorisi, bir yandan meta zincirlerinin çelişkili ve ikilemli yapısına odaklanarak kapitalizmin birleşik, ekolojik, pandemik ve ekonomik kriz eğilimlerini anlamamız için elverişli bir çerçeve sunmaktadır. Öte yandan bu teori, neoliberal dönemde sermaye döngüsü içinde tarım ticareti yolu ile virüsün hayvanlardan insanlara nasıl bulaştığını, COVID-19 salgınının nasıl ortaya çıktığını, sonra da tedarik zincirlerinin kesintiye uğramasının diyalektik bir ilişki içinde nasıl bir toplumsal etki yarattığını açıklayabilmek için de önemlidir. Bu açıklamalar ışığında, bu çalışma dünya metabolizmasındaki yarıkların üstesinden ancak üretim ilişkilerinin yapısında radikal bir değişim ile gelinebileceğini savunmaktadır. İnsanlığın doğa ile kurduğu ilişki kapitalizmle derin bir yara almış olsa da sabit değildir ve değiştirilmesi mümkündür. Bu nedenle çalışma bugün deneyimlediğimiz ekolojik ve pandemik krizlere karşı mücadelemizin nasıl olması gerektiği konusunda önemli ipuçlarını içermektedir.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, Ekolojik kriz, Neoliberalizm, Metabolik yarık teorisi, Tarihsel Materyalizm.

The Rift in the World Metabolism: On the Dialectical Unity of COVID-19, Ecology and Neoliberalism

Abstract

This study attempts to discuss the dialectical relationship among COVID-19, the ecological crisis and neoliberalism, drawing on Marx and Engels's historical materialist analysis on society-nature. Historical materialist approach problematizes the transformation of nature in its social practices and its specific dynamics and assumes that all forms of social activities are transformed by nature at the same time. COVID-19 has rendered how ecological, pandemic and economic vulnerabilities are intertwined with each other more visible than ever before; the rift in the society-nature metabolism imposed by the capitalist mode of production has never been more obvious in its history. In this respect, while the effects of the epidemic on social life, it is extremely important to the question the relationship between COVID-19 and the ecological crisis we experience today. This study claims that the existing social relations cause to the problems, contrary to scholars who are seeking a solution within the current system. The interaction between human and nature in capitalism is different from previous the mode of production. In the neoliberal era we live in, the process of commodification of nature has accelerated, deepened and complexed extraordinarily. The intensification of the commodification of nature and the use of new instruments to control nature have led to emergence the concept of "neoliberalization of nature" in the academic literature. The study focuses on the socio-ecological causality underlining of COVID-19 within the context of metabolic rift theory and on the discussion of neoliberal nature. On the one hand, the metabolic rift theory focuses on the contradictory and duality of commodity chains, providing a convenient framework for understanding the combined, ecological, pandemic and economic crisis trends of capitalism. On the other hand, this theory is also important to explain how the virus has transmitted from animals to humans through agricultural trade in the capital cycle in the neoliberal period, how the COVID-19 epidemic has emerged, and then how the disruption of supply chains have created a social impact in a dialectical relationship. Within the light of these explanations the study claims that "rifts" in the world metabolism can only be overcome by a radical change within the structure of production relations. Even though humanity's relationship with nature has been deeply wounded by capitalism, it is not fixed and it is possible to change it. For this reason, the study contains important clues on the ways of the struggle against ecologic and pandemic crises that we are experiencing today.

Key Words: COVID-19, Ecological crisis, Neoliberalism, Metabolic rift theory, Historical Materialism.

İnsan var olduğu sürece doğa tarihi ile insanlık tarihi karşılıklı olarak birbirlerini koşullandıracaktır.
Karl Marx

Her şey diğer her şeyi etkiler ve onlardan etkilenir.
Friedrich Engels

Giriş

Ekolojik krize yönelik kaygıların her geçen gün daha da arttığı bir süreçte, 2020'nin hemen başında, yarasalardan insanlara bulaştığı düşünölen bir virüs ile bir anda kendimizi dönüştürmüş bir dünyanın içinde bulduk. Dünyanın neredeyse tamamında sokaklar boşaldı, mağazalar ve alışveriş merkezleri kapatıldı ve ölkeler her gün ölü ve vaka sayılarını rapor etmeye başladı. Bu süreçte ekonomik gelişmeler, özellikle sermaye sahiplerinde ciddi endişeler yaratıyor, neoliberal küreselleşme tersine dönüyor gibi görünüyor ve daha önce üretimi organize etmenin en yaygın yolu olan uzun tedarik zincirleri ciddi hasarlar alıyor (Saad-Filho, 2020). COVID-19, üretim ve tüketimin ciddi oranda gerilemesine, piyasaların alt-üst olmasına ve sermaye birikiminin yapısal krizinin daha da derinleşmesine neden olurken, aynı zamanda bizlere “doğal” bir faktörün toplumsal ilişkileri nasıl dönüştürebileceğini gösteriyor (Harvey, 2020).

Salgının toplumsal yaşam üzerindeki etkileri derinleşirken, COVID-19 ile içinde bulunduğumuz ekolojik kriz arasındaki ilişkiyi sorgulamak son derece önemlidir. Son yirmi yıl içerisinde ortaya çıkan salgınların, SARS-COV-2 gibi, yarasa, kuş, domuz, at, inek gibi memeli canlılarda görölen ve üst-solunum yoluyla bulaşabilen virüs türlerinin ortaya çıkmasıyla türedığı biliniyordu (Wallace, 2016). Ekolojik krizin de küresel ısınma, canlı çeşitliliğinin ve kaynakların azalması ve yok olması ve biyosfere salınan yeni kimyasalların ekosistemde oluşturduğu hasarlar nedeniyle ortaya çıktığı bilim insanları tarafından dile getirilmişti (Kovel, 2005: 40). Dahası, 2014 yılından beri toplanan veriler, ekolojik krizin en belirgin göstergesi olan iklim değışikliğinin doğrusal olmayan ekosistemsel değışiklikler ortaya çıkardığını ve birbirlerini etkileyerek giderek çok daha fazla güçlendiğini ve hızlandığını ortaya koymaktaydı (Bendell, 2018).

Nitekim, Dünya Doğayı Koruma Vakfı (WWF), Nisan 2020'de insanın doğa ile ilişkisine atıfta bulunarak, son yıllarda artan salgın hastalıklar ile ekolojik yıkım arasında ilişki kuran bir rapor yayınlamıştır. “Doğanın Yok Oluşu ve Pandemilerin Yükselişi” başlıklı rapora göre (2020: 20) gelecekte bu tarz salgın hastalıklardan korunmamız için “mevcut kalkınma yollarının barındırdığı riskler bir an önce derinlemesine analiz edilmeli” ve hükümetler, doğadaki ayak izlerini yarıya indirecek, doğal habitatları koruyacak ve “küresel düzeyde bağlayıcı olan doğa ve insan için yeni bir anlaşma” imzalamalıdır. Rapor, son dönemde ekoloji

tartışmalarında sıkça karşılaştığımız neoliberal çevreciliğin güçlü savunusunu yapmakta¹, üretim tarzında herhangi bir yapısal değişim talep etmemektedir. Yalnızca, çevre-dostu reçeteler önererek, ekolojik krizi, onu ortaya çıkaran mevcut toplumsal ilişkilere dokunmadan çözmeyi önermektedir.

Oysa bu çalışma, ekolojik krize ve COVID-19'a mevcut sistem içerisinde çözüm arayanların düşündüğünün aksine, bu sorunlara bizzat mevcut toplumsal ilişkilerin neden olduğunu iddia etmektedir. Bugün yaşananlar, doğal (pandemik ve ekolojik) sorunların maddi-toplumsal ilişkiler yoluyla nasıl üretildiğini daha açık bir şekilde gözlememize neden olmuş, bu anlamda Karl Marx'ın Friedrich Engels ile birlikte yaklaşık yüz elli yıl önce vurguladığı toplum-doğa arasındaki diyalektik ilişkiyi ve bu diyalektik ilişki kapsamında ortaya çıkan metabolik yarığı işaret etmiştir. Marx ve Engels'in diyalektik yöntemi ile, doğayı toplumsal pratikler içerisinde dönüşümü ve özgül tarihsel dinamikleri ile ele alırken aynı zamanda her türlü toplumsal etkinliğin de doğa tarafından yeniden dönüştürüldüğü ileri sürülür (Marx ve Engels, [1845] 2018). Bir başka ifade ile bu diyalektik ilişkide doğanın toplumsal ilişkileri sınırlandırması temeldir; ancak, toplum da sistematik olarak doğayı yeniden dönüştürmektedir. Ekolojik kriz, toplumsal ilişkilerin belirleyici konumda olmasından ziyade, doğanın toplumsal ilişkiler içindeki dönüşümünden ve toplumun doğa ile "çelişkili" bir ilişki kurmasından kaynaklanmaktadır. Bu anlamda bu çalışma hem ekolojik krizin hem de COVID-19 benzeri sayıları gittikçe artan salgının kapitalist üretim ve bölüşüm ilişkilerine yerleşik olduğunu savunmaktadır.

Kapitalizmde insan ile doğa arasındaki etkileşim daha önceki üretim biçimlerinden farklıdır. Kapitalist üretim, doğanın akışına uygun bir biçimde insan ihtiyaçlarının karşılanması temeline dayanmaz. Kapitalist toplumlarda tüm ilişkiler sermayenin sonsuz bir şekilde biriktirilmesine dayanır. Daha geniş üretim arayışı ve sürekli büyüme zorunluluğu dışında itici bir güç yoktur. Sürekli artmak zorunda olan sermaye doğa ile dışsal ilişkiler kurulmasına, yani insan varlığının maddi unsuru olan doğanın metalaştırılmasına neden olur.

Neoliberal dönemin temel özelliklerinden bir tanesi doğanın metalaştırılması sürecinin olağanüstü hızlanması, derinleşmesi ve karmaşıklaşmasıdır. Bu dönemde, doğanın metalaştırılmasının yoğunlaşması ve doğayı kontrol etmek için yeni araçların kullanılmaya başlanması akademik literatürde "doğanın neoliberalleştirilmesi" kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Doğanın neoliberalleştirilmesi kavramıyla, çevresel yönetime ilişkin neoliberal politika araçları yoluyla (özelleştirme, ticarileşme, keyfi yönetim, denetimsizleştirme gibi) doğanın sermaye birikimine dahil edilmesi ve bu kapsamda hem dönüştürülmesi hem de sermayeleştirilmesi kastedilmektedir (Castree, 2008a; 2008b; 2009). Doğanın neoliberalleştirilmesi süreci ekolojik varlıkların piyasa aktörleri için yatırım nesnelere dönüştürülmesini içermektedir.

David Harvey'in de belirttiği üzere (2020), neoliberalizm sadece toplumsal olarak eşitsizlikleri artırmamış, aynı zamanda sistemin yapısal krizine içkin ve birbiriyle ilişkili yeni sosyo-ekolojik krizler üretmiştir. Sermaye, kendi yeniden üretiminin ekolojik koşullarını sürekli değiştirirken, bu ilişki biçimi iklim değişikliği örneğinde olduğu gibi, doğanın kendini onarma kapasitesine rağmen, toplumsal koşulları yeniden şekillendiren ekolojik tahribatların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bu açıklamalar doğrultusunda, iki bölüm olarak hazırlanan bu çalışmanın temel amacı tarihsel materyalist yöntemle, COVID-19, ekoloji ve neoliberalizm arasındaki diyalektik ilişkiye odaklanmaktır. İlk bölüm kuramsal bir çerçeve çizmektedir. Bu bölümde Marx ve Engels'in toplum ve doğa arasındaki diyalektik ilişkiyi nasıl ele aldıkları açıklanmaya çalışılacaktır. Bu bölümde büyük ölçüde John Bellamy Foster, Paul Burkett, Brett Clark gibi eko-Marksistlerin çalışmalarında derinlemesine ele aldıkları, doğanın diyalektiği tartışmalarına ve metabolik yarık teorisine yer verilecektir. Metabolik yarık teorisi, Marksist teoriye ekolojik meseleleri ekleme çabasından ziyade, ekoloji ile Marx'ın ekonomi-politik eleştirisi arasındaki ilişkiselliği ön plana çıkartması açısından önemlidir (Foster ve Burkett, 2016). Metabolik yarık teorisi, bir yandan meta zincirlerinin çelişkili ve ikilemli yapısına odaklanarak kapitalizmin birleşik, ekolojik, pandemik ve ekonomik kriz eğilimlerini anlamamız için elverişli bir çerçeve sunmaktadır. Öte yandan bu teori, neoliberal dönemde sermaye döngüsü içinde tarım ticareti yolu ile virüsün hayvanlardan insanlara nasıl bulaştığını, COVID-19 salgınının nasıl ortaya çıktığını, sonra da tedarik zincirlerinin kesintiye uğramasının diyalektik bir ilişki içinde nasıl bir toplumsal etki yarattığını açıklayabilmek için de önemlidir. Birinci bölümde daha ayrıntılı tartışılacağı gibi, Foster ve meslektaşlarının, Marx ve Engels'in çalışmalarından yola çıkarak ortaya koydukları eko-Marksist kuram, toplumu doğaya, doğayı ise topluma indirgemenen bütünlükçü bir yaklaşımla sosyo-ekolojik krizleri anlamamıza yardımcı olmaktadır.

İkinci bölümde neoliberalizmin sosyo-ekolojik ve pandemik çelişkileri ele alınmaktadır. Çalışma neoliberalizmi, sermayenin sınırsız tahakkümünü derinleştiren hegemonik bir sınıf projesi olarak düşünmekte (Gill, 2002; Mercille ve Murphy, 2015: 8-31; Davidson, 2018) ve en genel ifade ile bu projenin, "piyasa" ilişkilerinin ve güç-iktidar ilişkilerinin uluslararasılaşmasına ve derinleşmesine neden olduğu öngörülmektedir (Howard ve King, 2008: 1; Harvey, 2015: 3) Bu anlamda çalışmanın bu bölümü ilk olarak bir hegemonik sınıf projesi olarak neoliberalizmin doğayı nasıl dönüştürdüğü açıklamaya çalışmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde doğanın neoliberalleştirilme süreçleri ve uygulamaları ele alınacaktır. İkinci olarak ise, COVID-19 ile doğanın neoliberalleştirilmesi arasındaki ilişki açıklanacaktır. Çalışma, dünya metabolizmasındaki "yarık"ların üstesinden ancak kapitalist toplumsal ilişkilerin yapısında radikal bir değişim ile gelinebileceğini savunacaktır.

Marx ve Engels'in Materyalizminde Toplum, Doğa ve Diyalektik

Marx ve Engels'in düşüncesinin temelinde maddeci bir dünya (doğa) ve toplum felsefesi vardır. Kullandıkları yöntem, doğa fikrini kültür, ekonomi ve günlük yaşamın dışında tutma düşüncesinin reddiyesinin yanı sıra yaşamın üretimini ve yeniden üretimini ortaya çıkaran özne ve nesnel arasındaki metabolizmanın diyalektik ve ilişkisel olarak açıklanması gerektiği üzerine kuruludur.

Doğanın Diyalektiği

Marx ve Engels, tarihsel materyalizmi üretici güçlerin dönüşümünün ve sınıf mücadelelerinin tarihsel gelişmeyi nasıl yönlendirdiğini açıklamak için geliştirmişlerdir. Geliştirdikleri tarihsel materyalist yöntemin, toplum-doğa arasındaki ilişkiyi anlamada çok önemli olduğunu savunmuşlardır. Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi'*nde (2018:36) bütün insanlık tarihinin temel koşulunu insanların yaşamlarını devam ettirebilmek amacıyla fiziksel olarak örgütlenerek doğanın geri kalanı ile maddi-diyalektik ilişkiye girmeleri olduğunu belirtmektedir. Diyalektik, organizmaların bir bütün içerisinde nasıl uyarlandıklarının ortaya çıkarmasının yanı sıra birbirlerini nasıl etkilediklerini ve etkilerken nasıl değiştirdiklerini (aralarındaki ilişkisellik bağlamında) göstermeyi hedefleyen bir yöntemdir. Diyalektik bir yöntem olarak, bir yandan kapitalist üretim ilişkileri içerisindeki organik etkileşimleri gözler önüne sererken; öte yandan, doğanın toplumu ve toplumun doğayı nasıl dönüştürdüğünü ve nihayetinde toplumsal doğa ile doğa arasındaki ilişkilerin tarihsel süreç içerisinde nasıl evrildiğini açıklamaktadır.

Marx'ın çalışmalarında toplumların nihai olarak karmaşık içsel-diyalektik ilişkiler dizisi içinde kavranması, doğanın her zaman "bir dereceye kadar" insandan bağımsızlığının ve insandan önce de var olduğunun göstergesidir (Foster, 2011:101). Doğa, bu anlamda, toplumsal pratikler içinde dönüştürülen; ancak aynı zamanda toplumsal dinamiklerden bağımsız kendi kendini biçimlendirme özelliği olan bir varlıktır. Yani, toplumsal ilişkilerle yeniden dönüştürülebilmesinin ve her üretim ilişkisinde yeniden şekillenmesinin yanında doğa, insandan ve toplumsal ilişkilerden bağımsız bir gerçekliğe de sahiptir (Bhaskar, 2012: 424). Toplumu tarihsel olarak doğa içerisinde bir ortaya çıkış formu olarak tanımlamak ile toplumsal olanı doğal olana indirgemek farklı şeylerdir. Bu durum, bir çelişkiden ziyade iki "ayrı" şey arasındaki bütünsel bir ilişkiyi, Andreas Malm'ın ifadesi ile (2018: 335) "ayrılmaz özerkliği" ifade etmektedir. Buna bağlı olarak tüm gerçekliği tarihsel süreçler içerisinde çözümlenme Marx'ın düşüncesinin ayırıcı özelliğidir. Toplumun tarihi gibi doğanın da bir tarihi söz konusudur ve doğanın tarihi, toplum tarihi ile birlikte incelenmelidir. Başka bir deyişle, ikisi arasındaki çok boyutlu ve karmaşık ilişki, birbirini dönüştürücü çelişkili yasalar ile ele alınarak karşılıklı belirlenim içinde düşünülmelidir.

Engels ise, Marx'ın çalışmaları ile uyum içerisinde, özellikle mekanik materyalizmle mücadele ederek, evrimsel değişim, birlikte evrim ve ortaya çıkış ile karşıtların birliğine odaklanan bir yöntem geliştirmeye odaklanmıştır. Engels'e göre (2014:74) bizzat "diyalektiğin yasaları, doğa ve insan toplumlarının tarihlerinden çıkarılmaktadır." *Doğanın Diyalektiği*'nde Engels (2014), Newtoncu dünya görüşünü açıkça eleştirmiş, doğayı karakterize eden akışkan, değişken, karşıtlıkların iç içe geçişini (yani karşılıklı olarak birbiriyle etkileşimlerini) kavrayan bir akıl yürütmenin gerekli olduğunu vurgulamıştır. Engels'e göre bu akıl yürütme diyalektiktir ve ancak insan praksi ile gerçekleşebilir. Engels'in diyalektik doğalcılığı, evrim kuramına maddeci-diyalektik bir yöntem uygulamakta; doğayı açıkça akışkan, değişken, iç içe geçişli olarak tanımlamaktadır (Foster, 2011: 106-107).

Engels'in toplum-doğa ilişkisine yönelik geliştirdiği maddeci-diyalektik kavrayışına göre ekolojik sorunlara neden olan çelişkiler ancak doğa yasaları aracılığı ile doğayla akılcı ilişkiler kurarak ve dolayısıyla üretimin de doğanın yasalarına uygun bir biçimde örgütlenmesi ile aşılabılır (Foster, 2011: 108-109; 2020b). Bu anlamda Engels'in çalışmaları, yaşadığı dönemde ekolojik sorunlar günümüzdeki kadar hissedilir olmamasına rağmen, doğayı kontrol altına alabileceğini varsayan ya da içinde bulunduğumuz ekolojik krize mevcut sistemde çözüm arayan yaklaşımlara yönelik kapsamlı bir eleştiriye temsil etmektedir (Foster, 2020a: 21).

Yabancılaşma ve Metabolik Yarık

Marx, madde ve enerjinin doğası ile insanlar arasındaki karmaşık, dinamik karşıtlığı tanımlamak için toplumsal metabolizma kavramını kullanmaktadır (Foster, 2001: 195). En genel ifade ile metabolizma, Marx'ın çalışmalarında "insanın doğayla emek aracılığıyla kurduğu ilişki"yi tanımlamaktadır (Foster, 2001: 212). Bu analiz biçimi karmaşık çoklu yapıları ve aralarındaki ilişkiyi anlamak açısından üç fonksiyon ortaya çıkartmaktadır (Burkett, 2011: 202-203): Birinci fonksiyon olarak kapitalizm, yukarıda da farklı biçimlerde tartışıldığı üzere, toplumsal üretimin diğer herhangi bir biçimi gibi doğanın yasalarına tabiidir. Bu anlamda her türlü insan etkinliği doğada bir temele sahiptir (Foster, 2011: 94).

İkinci fonksiyon olarak Marx, emek ve üretim kavramlarını, toplum-doğa ilişkisi çerçevesinde düşünmüştür. Bu kapsamda emek ve üretimi, insanlar ve doğa arasındaki toplumsal olarak örgütlü madde ve enerji değişimi olarak ele almaktadır. Marx, doğa ile toplum arasındaki metabolik uçurumu ayrıntılı inceleyerek, toplumsal yeniden üretimi ayakta tutan tüm madde ve enerji akışlarını açıklamaktadır (Burkett, 2011: 203). Emek hem doğanın hem de insanın katıldığı bir süreçtir (Burkett, 2003). Üçüncü fonksiyon olarak Marx'ın kapitalist toplumlara yönelttiği eleştiri; kullanım değerleri ile değişim değeri arasındaki

çelişki, Marx'ın ekolojik temelli eleştirisinin de temelini oluşturmaktadır. Kullanım değeri, bir nesnenin insan ihtiyaçlarını karşılama ile ölçülür ve her metanın kullanım değerinde insan emeği vardır. Marx'a göre hem doğa hem de insan emeği metanın kullanım değerinin üretimine katkıda bulunur. Marx, kullanım değeri ve değişim değeri arasında ayırım yaparken meta değişimini "toplumsal bir metabolizma süreci" olarak tanımlamaktadır (Burkett, 2003).

Marx'ın çalışmalarında toplum ve doğa arasındaki metabolik ilişkiyi biraz daha derinleştirdiğimizde yabancılaşma kavramını görürüz. Marx, 1844 tarihli *Ekonomik ve Felsefi El Yazmalarında* insan ve doğa arasındaki metabolik ilişkinin bozulmasının nedenini insanın doğaya yabancılaşması ile açıklamıştır (Ollman, 2012: 213). Marx, insan varoluşu ve devamlılığı için vazgeçilmez maddi bir ön koşul olarak üretim noktasında emek gücünün sömürülmesini gündeme getirerek kapitalist toplumlarda yabancılaşmanın nasıl ortaya çıktığını açıklamıştır: Emekçi doğadan sağladığı materyal ile emek gücünü birleştirerek metayı üretmektedir. Ancak işçilerin emek ürünü kendi ürünleri olarak görünmemektedir. Alet, ekipman, makina, hammadde gibi üretim araçlarını bir araya getirebilen kapitalist sınıf, üretim için ihtiyaç duydukları emek gücünü işçilerden sağlamaktadır. Artı-değer elde edebilmek için işçinin emek gücüne ödedikleri ücretle üretilen değer arasındaki farka el koymaktadır (Saito, 2020; Foster, 2001). Her türlü iş ve meta işçiler tarafından üretilirken, kapitalistler tarafından kontrol edilmektedir. Özel mülkiyet, bu yabancılaşan emeğin ürünü ve sonucudur. Bu durumda emekçinin ürettiği, emekçiye dışsal ve emekçiden bağımsız bir nesneye dönüşmektedir. Emek sürecinde emeğin kendisi de kendi kendine yabancılaşır (Çoban, 2012: 96). Emeğine yabancılaşan insan, varlığını devam ettirebilmek için işlediği doğaya da yabancılaşmıştır. Bir başka ifade ile Marx'ın çalışmalarında, insan emeği (ve üretim) doğa ile toplum arasında "metabolik bir ilişki" oluşturduğu için insanın kendi üretiminden (emeğinden) yabancılaşması doğadan yabancılaşması anlamına gelmektedir. Yabancılaşmış emek ise insanı *inorganik bedeni* olan doğadan yani insanı varoluş koşullarından ayırmaktadır.

Kapitalizm öncesi toplumlar, varlıklarının büyük çoğunluğunda doğa ile uyumlu ilişkiler geliştirmişken kapitalist üretim ilişkileri giderek artan oranda sermaye birikimini önceleyerek insan ve doğa arasındaki metabolik ilişkide yarık oluşturmuştur. Bu yarıma, kölelik ve serflikten farklı olarak yalnızca ücretli emek- sermaye arasındaki ilişkinin söz konusu olduğu süreçte etkin olmuştur. On dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru, (tarımın endüstriyelleşmesi sürecinde) köylüler, kırsal kesimden göç ederek işin yoğunlaştığı kentlerde toplanmaya başlamış ve emek güçlerini satarak var olmaya çalışmışlardır.

Kapitalist sınıf, şehirlerde kurulan ilk fabrikalarda, işçilere ödenen ücreti düşürmek amacıyla işçilerin aynı yerlerde toplanmasını sağlamıştır. Şehirlerde ortaya çıkan kirlilik ve hammaddelerin israf edilmesi işçilerin beslenmesinde

ortaya çıkabilecek kıtlığa neden olabilecekti. Yarık, sadece Marx ve Engels'in gözlemledikleri doğal metabolizmada değil; köylülüğün zorla işçi sınıfına dönüştürülmesini içerdiği için, aynı zamanda toplumsal metabolizmada ortaya çıkmıştır. Köylüler, nesiller boyu işlemeyi bildikleri ve alıştıkları topraklarda kendi emek süreçlerini kontrol etmişlerdi. Bu süreçte emekleri ile toprağın verimliliği arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktaydı. Toprağı tüketip geçim kaynaklarını yok ederlerse kendi geçim kaynaklarını yok edeceklerinin farkındaydılar. Bunun farkında olarak köylüler nesiller boyu, toprak üzerindeki emeklerini toprak verimliliğini koruyarak işlemişlerdi. Doğanın onlara sunduğu koşullarla mücadele edebilmek için toprağın metabolizmasını bozmayacak, doğal yöntemler geliştirmeleri, feodal toplumun temel özelliklerini oluşturmaktaydı. Feodal beyler, sadece üretimin belli kısmına el koymakta ve üretimin niteliğini köylüğe bırakmaktaydılar. Buna karşılık, kapitalist üretim tarzında ise kapitalist, sadece artı değere odaklanmakta, artı değer sağlamak amacıyla neyin, ne kadar üretileceğine devletin yönlendirmesiyle de olsa, kendisi karar vermektedir.

Öyleyse, yabancılaşma köylülerin, topraktan (emeklerinden) ayrılması ve üretimin doğal koşullarından uzaklaştırılması ile başlayan bir süreci ifade etmektedir. Bu süreçte toplum ve doğa arasındaki inorganik ilişkinin bozulması metabolik yarık teorisinin temelini oluşturmaktadır. Nitekim, büyük halk kitlelerinin toprağından ayrılmasıyla İngiltere'de başlayan kapitalistleşme, daha sonraki tarihsel süreç içerisinde toprak ve emek gücünün metalaşması, kaynakların yağmalanması, çeşitli özelleştirme politikaları ile dev şirketlerin doğuşu ve nihayet sermayenin uluslararasılaşması yoluyla gerçekleşecek olan daha büyük bir yıkım çağının önünü açmıştır (Foster ve Clark, 2020).

Neoliberalizm, Ekolojik Kriz ve COVID-19'un Diyalektiği

Anaakım sosyal bilimciler, yeryüzünde ne olup ne bittiğini anlamaya çalışırken gerçeğin sadece bir parçasına ve görünen belirli bir andaki haline bakarlar, onu bütünü diğer parçalarından ayırır ve bu parçaları sanki birbiriyle dışsal bir ilişkiymiş gibi ele alırlar. Bu bakış açısından bakılınca ekolojik sorunların nedenleri ve COVID-19'un ortaya çıkışı toplum-doğa arasındaki diyalektik ilişkinin bir sonucu olmaktan çıkar ve tarihsizleştirilir; sanki rastlantısal ve tesadüfen ortaya çıkmış biyolojik olgularmış gibi ele alınır. Parçalar arasında bağlantı kurulmaya çalışıldığında bile, en iyi ihtimalle mekânsal ve tarihsel bağlamından yalıtılarak parçaya bütünden bağımsız bir ontolojik konum atfedilir (örn: Latour, 2004; Latour vd., 2018).

Oysa, Ollman'ın belirttiği gibi (2011: 22) kapitalist maddi üretim ve onun sınıfsal karşıtlıkları "kendi bünyesinde varlığını sürdüren her şey üzerinde ciddi bir etkiye sahiptir fakat o kadar büyük ve o kadar her yerdedir ki pek az kişi onu görebilir". Yukarıda farklı biçimlerde ifade edildiği üzere mevcut dünya düzeni yalnızca insanlar arasındaki karmaşık ilişkiler dizisinden değil, toplum-

doğa etkileşiminden de oluşmaktadır. Bu etkileşimler bir evrime ve dönüşüme tabidir. Çalışmanın bu bölümü, toplum- doğa ilişkisi kapsamında kapitalist meta üretiminin, toplumsal ve doğal yaşamı nasıl değiştirdiğini açıklamaya çalışacaktır. Bu tarz bir analiz küresel üretim, dağıtım ve tüketim ilişkilerinin ve iktidar yapılarının doğanın dönüşümü üzerindeki etkisinin kapsamlı eleştirisini zorunlu kılmaktadır. Ekolojik tahribata neden olan toplumsal yapıların ve bu yapılara içkin toplumsal güçlerin ve bu ilişkilerin mekânsal ve zamansal bağlamları içinde incelemesini gerektirmektedir.

Doğanın Neoliberalleştirilmesi

Neoliberalizm ifadesi 1980'lerden itibaren kapitalizm içinde ortaya çıkan yeni siyasi ve iktisadi dönüşüm süreçlerini tanımlamak için kullanılmıştır. Bu anlamda kapitalizmin içinde bulunduğumuz durağı olarak tanımlanabilecek neoliberalizm, kamusal mülkiyet ile hizmetlerin özelleştirilmesi ve bunların küresel serbest piyasada rekabet edecek niteliklere bürünmesini ifade etmektedir. Harvey neoliberalizmi, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra sermayelerini tehdit altında gören sınıfların egemenliklerini yeniden kurma projesi olarak tanımlamaktadır (Harvey, 2012: 67-88). Bu anlamda neoliberalizm, Keynesyenizmin baskısı altındaki "sınıf gücünün restorasyon" ihtiyacından ortaya çıkmıştır ve bu bağlamda üretimden, finans dünyasına doğru bir güç kayması yaşanmıştır (Harvey, 2015: 16). Bir sınıf projesi olarak ne üniter, ne de tek tiptir; bir ideal olarak farklı coğrafyalarda örgütlenen ideolojik taahhütlerin, söylemsel temsillerin ve kurumsal uygulamaların karmaşık olarak bir araya gelmesini ifade eder (McCarthy ve Prudham, 2004: 276; Bakker, 2015: 472). Neoliberal süreç tarihsel olarak farklı ölçeklerde yaşanmış olmasına rağmen, bu süreçlerle ilgili birkaç genelleme yapmak mümkündür: Neoliberalleşme, öncelikle, sermaye birikimi koşullarını iyileştirme ve kapitalist sınıfın belirli alanlarda güçlerini geri kazanmalarını amaçlamaktadır (Harvey, 2015: 19; Peck, 2010). İkinci olarak, sermaye birikimi koşullarının iyileştirilmesi verili şartlara göre değişen (ve tarihsel ve coğrafi olarak değişken) özelleştirme, piyasalaştırma, serbestleştirme gibi yeniden düzenleme stratejileri içermektedir (Bakker, 2010; Castree, 2008). Kısaca neoliberalizm, devletlere ait kaynakların özel kişilerin ellerine geçmesi, sermaye birikimi açısından yeni kaynakların oluşturulması ve kapitalist sınıf açısından yeni değer ya da artı değer yaratmak amacıyla emek gücünün sömürsünün derinleştirilmesini hedeflemektedir (Harvey, 2015; Jessop, 2009; Peck, 2010).

Kapitalist bir sınıf projesi olarak neoliberalizmin yıkıcılığı ve sömürgenliği doğaya da yansımıştır. Nitekim, 1980'lerden günümüze doğanın metalaştırılmasında yaşanan yoğunlaşma, Marksist literatürde "neoliberal doğa" teriminin kullanılmaya başlamasına neden olmuştur. "Neoliberal doğa" terimi, genellikle doğal alanların geç kapitalist birikim sürecinde ne kadar derin bir biçimde metalaştırıldığını ifade etmek için kullanılmaktadır (Castree, 2008a; 2008b;

2009). Bu açıdan neoliberal doğa, “neoliberalizmde doğanın yönetilmesi ve dönüştürülmenin politikasıdır” (McCarthy ve Prudham, 2004: 279). Doğanın neoliberalleştirilmesi ifadesi ile doğanın sermaye birikimi yoluyla ve sermaye birikimi için dönüştürüldüğüne vurgu yapılmaktadır. Neoliberal yönetim aracılığı ile doğanın metalaşmasının hızlandığı, bunun da neoliberal politikalara “esnetme” ve “derinleştirme” olanağı sağladığı düşünülmektedir. Bu döngü şu şekilde oluşturulur: Doğa ne kadar hızlı metalaştırılırsa doğanın yönetişimine olan ihtiyaç o oranda artar; neoliberal yönetim ise doğanın metalaştırılması sürecini daha da derinleştirir (McCarthy ve Prudham, 2004; Heynen ve Robbins, 2005). Bu açıdan doğal çevreye verilen önem ve ideolojik anlam kapitalist toplumsal ilişkilerden bağımsız değildir. O’Connor’a göre (1994: 125) ekolojik tahribat, kapitalist sınıflar için “yeni” metalaştırma alanları ortaya çıkarmıştır; doğanın kurtarılması iddiasıyla “sürdürülebilir” ve “akılcı” kullanımı ön plana çıkarılarak yeni metalaştırma süreçleri için yeni meşrulaştırma alanları icat edilmektedir. Örneğin kapitalist üretim tarzı ile bugün küresel iklim değişikliğinin temel nedeni olarak tanımladığımız fosil yakıt tüketimi arasında mutlak bir uyum söz konusudur. Fosil yakıtlar, akan suyun gücüyle çalışan değirmenlerden farklı olarak gece/ gündüz ve mevsimler arasında ayırım yaparak emek gücünü belirli zaman dilimiyle sınırlandıran güneş, akan su, insan enerjisinin yerine, üretimin zamansal ve mekânsal sürekliliğini sağlamaktadır. Fosil enerji, artı değerın sürekliliğini sağlamak ve daha sonra kullanmak amacıyla depolanabilir, tüketilebilir ve mülkü arazisi bir su akıntısına birleşik olan değirmenden farklı olarak bir yerden bir yere taşınabilir (Altvater, 2006; Huber, 2008; Malm, 2016). Burada doğanın metalaştırılması süreci şu şekilde oluşturulur: Öncelikli olarak fosil enerji henüz kapitalistleşmemiş mekanların kapitalizme entegrasyonunu sağlamaktadır. Enerjinin bölgesel mevcudiyeti, endüstriyel ürünlerin konumlandırılması için bir gerekçe oluştururken, eşitsiz ve birleşik bir gelişme sağlayarak zamanın da yeniden inşasını mümkün kılmaktadır. Dahası, fosil enerji, üretimde esneklik, teşvik, hızlı ekonomik büyüme gibi süreçleri ön plana çıkararak toplumsal olarak bireyselleştirme teşvik etmektedir. Yeni yönetsel kararlar, değişen mekânsal ve zamansal kısıtlamalar hesaba katılarak yapılırken; birikim ve ekonomik büyüme hedefleri mevcut doğal koşullardan ve bunların kendilerini ne ölçüde sınırlayacağından bağımsız ele alınmaktadır (Altvater, 2006: 41).

Örnekten de anlaşılacağı üzere sermaye birikim süreçleri, toplumsal üretim ilişkilerini değiştirdikçe doğayı da bu dolaşım süreçlerine uygun hale getirmektedir. Bu süreçte sermaye birikim sürecinin önündeki engelleri kaldırmak amacıyla özelleştirme, ticarileştirme, kuralsızlaştırma, devredilebilme, tekelleştirebilme gibi neoliberalizmin temel ilkeleri doğaya uygulanmaktadır (Castree, 2008a). Örneğin özelleştirme ile herkesin serbestçe kullanması engellenerek, doğanın sermayedarlar tarafından hukuken sahiplendirilmesi ve sermaye kontrolü altına girmesi sağlanır. Böylelikle hak sahibi sermayedar mülkiyetine aldığı doğal kaynağı (toprak gibi) artı değer yaratmak amacıyla ticarileştirebilir.

Doğanın ticarileştirilmesi ile metalaştırılması arasında farklar bulunmaktadır. Metalaştırma, ancak emek unsurunun söz konusu olması durumunda ortaya çıkarken, doğanın ticarileştirilmesi doğanın bir bileşeninin (orman gibi) alıcı ve satıcılar arasında değişime tabi olmasını ifade etmektedir (Çoban, 2018: 214).

Geçtiğimiz otuz-kırk yıl içinde özellikle şirketlerin ve bireylerin doğayı mülk edinme yoluyla ve biyo-teknolojik yenilikçiliği ön plana çıkararak ekosistem savunuculuğuna büründüğü görülmektedir. Neoliberalleşme süreci, aşama aşama yerel ve küresel düzeyde çevre siyaseti ve neoliberal yönetişimin de önemli bir belirleyeni haline gelmiştir. Bu çok yönlü siyasi/ekonomik süreç, doğası ve yapısı gereği, doğanın yıkımının dahi metalaştırılmasını ve bu sürecin yönetimini zorunlu kılmıştır (Çoban vd., 2015: 401). Bu durum, kapitalizm ve çevreciliğin uyumlu olduğunu varsayan sınıflar ve bu sınıfları destekleyen epistemik topluluklar tarafından *kapitalizmin yeşillenmesi* olarak tanımlanmaktadır (Bernstein, 2002; Wissenburg, 2001). Söz konusu epistemik topluluk, “neoliberal doğa” kavramına karşı biyoçeşitliliğin korunması için “neoliberal koruma” kavramını geliştirmiştir. Neoliberal koruma ile doğanın kapitalizm içerisinde ve kapitalizmin genişlemesi yoluyla korunduğu varsayılır (Büscher vd., 2012: 4). Bu yaklaşımla, örneğin hayvanlar, ormanlar gibi doğadaki varlıkların, insanın mülkiyeti altında daha iyi korunacağı savunulmaktadır. Kendi çıkarını düşünen rasyonel bireyin kendi çıkarı için piyasa koşullarında en doğru kararı vereceği varsayımına dayanan bu sav, bireyin kendi çıkarı için çalışırken toplumun çıkarını da gözeteceğini öngörür (Wissenburg, 2001: 203-204).

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, neoliberalizm ortaya çıkan tüm sorunları tek bir mantıkla çözmeye çalışmaktadır: Piyasalaştırma (Howard ve King, 2008: 1). Neoliberal piyasa düzeni ortaya çıkardığı sosyo-ekolojik tahribatı geriye çevirmek için yeni yönetişimsel kurgulara odaklanmaktadır. Sınıfsal sömürünün garantörü durumunda olan neoliberal devlet, vergi hukukunda revizyonlar yaparak kömür, petrol, azot gibi hammaddeler ile bazı kimyasal bileşimli ürünlerin yanı sıra, arabalara, plastik malzemelere ve geri dönüşümü mümkün olmayan ürünlere yüksek vergiler koymayı, çevrenin korunması adına önemli bir adım olarak görmektedir (O’Connor, 1994: 156-157).

Castree’nin belirttiği üzere (2010: 35) doğanın çeşitli ve zamansal ya da mekânsal olarak özgül neoliberal politikalarla dönüştürülmesi (1) sınıfsal çelişkilerin derinleşmesi ve genişlemesi; (2) kapitalizmin ekolojik tahribatının devam etmesi; (3) ekolojik yıkımın şimdiye kadarki en üst noktaya gelmesi; ve (4) doğanın korunması ya da kullanımı konusunda yeni paydaşların ortaya çıkması ile sonuçlanmıştır. Tüm bu neoliberal uygulamalar, evcil hayvanların metalaşmasına, sulak alanlarda avlanmanın ticarileşmesine, yabani yaşamın doğal döngüsünü kaybetmesine, genetik olarak değiştirilmiş organizmalara, karbon emisyonları ticaretine neden olmakta ve beraberinde bir dizi sorunu getirmektedir (Bakker, 2015; Heynen ve Robbins, 2005). Neoliberal politikaların

çevresel ve toplumsal etkileri en çok da işçi sınıfı için oldukça olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Örneğin 1990'ların başında İngiltere ve Galler'de suyun özelleştirilmesi alt yapıyı yenileme; suyun içilebilir niteliğinde iyileşme gibi olumlu etkiler ortaya çıkarmasına rağmen bu özelleştirme politikası yeni eşitsizliklere neden olmuştur. Özellikle, işçi sınıfı daha öncesinden farklı ölçüde su kesintilerine maruz kalmıştır (Bakker, 2005). İngiltere'de Margaret Thatcher ile başlatılan özelleştirme projeleri sadece kapitalist sınıfa fayda sağlamıştır. Sermayenin çıkarları gözetilirken, ekolojik tahribattan yalnızca işçi sınıfının daha fazla zarar görmesi değil, aynı zamanda kapitalist sınıfın, doğayı metalaştırarak sermaye birikiminin sürekliliğini sağlaması normalleştirilmiştir.

Dahası, 2008 finans krizinden sonra finansal ticaret, devletler tarafından daha çok denetime tabi tutulmuştur, söz konusu dönüşümün de doğa üzerinde etkisi olmuştur. Rekabet avantajını kaybetmek istemeyen petrol ve doğalgaz şirketleri, bankacılık işlevlerini gören yan kuruluşlarını oluşturmuştur. Böylelikle dev sermaye varlıklarına sahip olan ve bankaların birikim stratejilerini doğrudan ulaşabilen fosil yakıt tedarikçileri, diğer şirketlere göre çok daha avantajlı bir konum elde etmişlerdir (Olsom ve Lenzmann, 2016: 9-10). Fosil yakıt tüketiminden vazgeçmeyen şirketlerin en büyük finansman kaynağı, büyük Amerikan bankalardır. Küresel sıcaklığın sanayi öncesi döneme göre 2 derece ile sabit tutabilmek amacıyla CO₂ emisyonunu yeterince azaltmanın gerekliliğine vurgu yapan 2015 Paris İklim Anlaşmasından bu yana bu bankalar, fosil yakıt tüketicilerine sağladıkları kredi desteğini 2016'da 612; 2017'de 646; 2018'de 654 milyar dolara çıkartmışlardır (Rainforest Action Network, 2019). Bu bakımdan, 2008 krizinden sonra özellikle iklim değişikliğinde aktif rol oynadığı bilinen fosil yakıt tüketimi artarak devam etmiştir. Neoliberal süreç, doğayı yalnızca daha fazla çok uluslu şirket tarafından kontrol edilen bir mekâna çevirmemiştir; eş zamanlı olarak küresel üretim zincirleri yoluyla ekolojik tahribatı daha derinleştirmiştir.

COVID-19 ve Ekolojik Kriz

Görüldüğü üzere neoliberal uygulamalar ile birlikte kapitalist üretim ilişkilerinde ortaya çıkan yeni eğilimler, doğanın daha yoğun ve daha büyük ölçekte dönüştürülmesine neden olmuş ve toplum-doğa arasındaki metabolik ilişkiye derin zararlar vermiştir. Harvey (2020), bu açıdan bakıldığında gerçekten doğal felaket diye bir şeyin olmadığını, doğal gibi görünen felaketlerin toplumsal ilişkilere ve krizlere yerleşik olduğunu belirtmektedir. Tüm bu açıklamalar bize öncelikle doğanın toplumsal olarak dönüştürüldüğü tezini ve oradan da doğal krizlerin maddi-toplumsal ilişkilerle ortaya çıktığının savunulmasına imkân tanımaktadır. Öncelikli olarak iklim değişikliği ile COVID-19 arasında doğrudan bir nedensellik ağı bulunmadığı iddia edilebilecek olsa da Daniel Tanuro'nun da belirttiği üzere (2020) hem COVID-19'un hem de küresel iklim krizinin ana itici gücü fosil yakıt tüketimidir. Her iki durumun ortaya çıkışının altında sermaye

birikimi bulunmaktadır. Nitekim, kapitalist üretimi arttırmak amacıyla kullanılan fosil yakıtlar, atmosferdeki sera gazlarını artırma yoluyla iklim değişikliğine neden olmasının yanı sıra; endüstriyel tarım uygulamalarındaki kullanımı, yer altından çıkarılması sırasında kullanılan yöntemlerden ötürü ekosistemler ciddi zarar görmekte, canlıların farklı mutasyonlara uğraması ve viral virüslerin ortaya çıkması için ortam oluşturulmaktadır. Ayrıca, fosil yakıt tüketimi ile artan fabrikalaşma kentlerde yoğunlaşmaya neden olmaktadır.

Engels de *Konut Sorunu* (2020: 57) adlı kitabında salgın hastalıkların nasıl ortaya çıktığına yönelik şu ifadeleri kullanmıştır:

Modern doğa bilimi, tıka basa işçilerle dolu olan “kötü semtler”in, zaman zaman kentlerimizin başına bela olan bütün salgınların üreme yerleri olduğunu kanıtlamıştır. Kolera, tifo, çiçek ve başka korkunç hastalıklar söz konusu işçi semtlerinin pis havasına ve zehirli sularına mikroplarını saçar; buralarda neredeyse hiçbir zaman tümüyle yok olmazlar, koşullar izin verir vermez salgın hastalıklara dönüşürler ve bunu yaptıklarında üretim yerlerinin dışına çıkarak kapitalist beylerin oturduğu daha havadar ve sağlıklı kentsel bölgelere de yayılırlar. Kapitalistlerin egemenliği, işçi sınıfının saflarında salgın hastalıklar üretme zevkini, cezasız yaşayamaz; sonuçları kapitalistleri de etkiler ve ölüm meleği işçileri olduğu kadar onları da acımasızca kasıp kavurur.

Engels’in bir buçuk asırdan daha fazla zaman önce ortaya koyduğu salgın hastalıklarla ilgili durumu, biyolog Rob Wallace (2016) neoliberalleşme süreçlerini açığa çıkararak tekrarlamaktadır. Wallace’ın *Big Farms Make Big Flu* (2016) kitabı özellikle son yıllarda bu tarz salgın hastalıkların (SARS, domuz gribi, kuş gribi gribi) arttığına işaret etmektedir. Wallace’e göre tarım ticaretindeki yeni uygulamalar, hayvanlarda bulunan virüslerin ortaya çıkışını ve yayılmasını hızlandırmıştır. Ucuz emek gücü ve ucuz araziden yararlanmak isteyen ve faaliyetlerini küresel güneye taşıyan çok uluslu şirketlerin büyük ölçekli hayvancılık faaliyetleri, yabancı ekosistemlere ve belirli coğrafyalarda insan popülasyonlarına, insan için ölümcül olabilecek patojenleri yayarak zarar vermiştir. Hayvanlar, “endüstriyel üretim koşulları” altında bağışıklık sistemlerini bozan koşullar altında yemlendirilmektedir. Çiftçiler, doğumdan kesime kadar geçen süreyi en aza indirebilmek ve maliyetleri azaltabilmek için hayvanların genetik yapılarını bozabilecek endüstriyel ürünler kullanmaktan vazgeçmemektedirler. Wallace’in ifade ettiği üzere (2016), endüstriyel üretim sonucunda herhangi bir salgının oluşması için tek gereken küçük bir mutasyondur. Endüstriyel üretim koşullarında hayvanlarda bu tarz virüslerin ortaya çıkmaması ve bunların hem üreticilere hem de tüketicilere bulaşmaması çok mümkün görünmemektedir.

Dahası Wallace, COVID-19’a benzer bir virüsün ilk kez Wuhan’da çıkmadığını,

endüstriyel tarım ve hayvancılık uygulamalarının sonucunda benzer virüslerin Avrupa'da ve ABD'de de yeni griplerin gelişiminde etkin olduğunu ve Batı Afrika'da ortaya çıkan Ebola'nın Brezilya'daki Zika'nın ortaya çıkmasına neden olduğunu belirtmektedir (Wallace vd, 2020). Bu açıdan Wallace (2016), Londra, New York, Hong Kong gibi sermaye merkezlerini birincil hastalık yayılma noktaları olarak tanımlamaktadır. Ebola, Zika, korona virüsü, sarıhumma, kuş gribi, domuz gribi gibi hastalıklar şehir merkezlerine uzak bölgelerde ortaya çıkıp, oradan büyük başkentlere hızlıca yayılabilmektedir.

Eğer salgın hastalıkları ortaya çıkan patojenlerin yayılımı, çok uluslu şirketlerin daha fazla artı değer elde etme isteğinin serpintileriye, COVID-19 içinde bulunduğumuz sistemden bağımsız düşünülemez. Endüstriyel tarım modeli uygulamaları kapsamında insan eli değmemiş ormanlar ve küçük çiftlik sahiplerine ait tarıma elverişli alanlar yok edilerek, yarasa gibi söz konusu virüsü taşıyan vahşi hayvan türlerinin şehir merkezlerinde yiyecek aramaya zorlandığı halihazırda tespit edilmiştir (Harvey, 2020; Wallece, 2020; Banerjee, 2020). Ayrıca, endüstriyel üretimin (domuz, kümes hayvanları ve benzer) yabani ormanlara doğru genişlemesi, yabani gıda işleticilerini yabani ormanlarda daha fazla tarama yapmaya teşvik etmektedir (Wallace, 2020).

Öte yandan Harvey (2020), Çin'in çevresel (mekânsal) koşullarının, sermayenin küreselleşmesi ile birlikte düşünüldüğünde mutasyon ve salgın olasılığını güçlendirdiğine işaret etmektedir. Viral mutasyon ve yayılma için çevresel risklerin yüksek olduğu bölgeler yeryüzünde mevcuttur. Örneğin nemin yoğun olduğu bölgelerde ve gıdanın farklı biçimlerde tüketildiği coğrafyalarda mutasyonun güçlenmesi beklenebilir. Nitekim Harvey (2020), Çin'in özellikle güneyinin bu özelliklere uygun bir yapısı olduğunu belirtmektedir. Dahası, bu patojenin Çin'de oluşması, ülkede yabani türlerin büyük insan popülasyonlarıyla bir araya gelmesini sağlayacak fabrikalaşma yoğunluğuyla ilgilidir. Sermayenin uluslararası alanda dolaşımının hız kazanması, devletler arası ulaşım olanaklarının ilerlemesi de virüsün hızlıca yayılmasında etkin rol oynamıştır. Ancak bu hızlı yayılmanın ve "yok edici" etkinin tek nedeni, sermayenin uluslararasılaşması ve bu bağlamda küresel seyahat ağının yoğunluğu değildir. Sermaye tarafından yönetilen endüstriyel tarım uygulamaları, patojenlerin en "öldürücü" ve en "bulaşıcı" fenotiplerinin² ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Tartışılan bir diğer mesele, mutasyon eğer yabani etin tüketilmesinden kaynaklandıysa, yabani etin neden ve nasıl piyasaya sunulduğunun da düşünülmesi gerektiğidir. Nitekim, virüsün ortaya çıktığı kent olan Wuhan'da, vahşi hayvanlar bir kamyonun arkasında veya bir ara sokakta gizli gizli satılmamış, vahşi hayvan ticareti devletin verdiği izin ve aldığı vergilerle düzenlenmiştir. Harvey (2020), yabani etin, dünya genelinde balıkçılıkta geline seviyenin çok ötesinde sermayeye dönüştürüldüğü ve buna endüstriyel üretimi destekleyen devletler tarafından izin verildiğini ifade etmektedir. Wuhan'da sermaye çevrelerinin taleplerine yanıt veren devlet, yabani et endüstriyel gıda üretiminin bir parçası olarak

pazarların oluşumunu, hatta bir sektör haline gelmesini sağlamıştır.

Çin'in neoliberalizme entegrasyonu, kapitalist eşitsiz gelişim yasaının en iyi örneklerinden birini sunmaktadır. Çin'de 1978'den başlayarak, eğitimden tarıma geniş çapta uygulanan neoliberal politikalar piyasa fiyatlaması ve özel mülkiyete dayalı bir toplumsal dönüşümün önünü açmıştır. Çin, giderek küresel finansal sermaye yatırımları için bir hedef olurken, aynı zamanda eşitsizlik hızla derinleşmiştir. Sermaye birikim sürecinin hızlanması ile gelir eşitsizliğinde ortaya çıkan uçurum, çeşitli ölçeklerde şehir-içi, kent-kır ve bölgesel-coğrafi eşitsizliğe neden olmuştur (Smith, 2017). Çin, 2008 krizi sonrasında küresel kapitalizmi daha etkin bir şekilde kurtaran bir güç durumuna gelmiştir (Harvey, 2020). Ülkede giderek artan sayıda fabrika, ağır çalışma koşullarını beraberinde getirirken, özelleştirme projeleri ücret artışlarının baskılanmasına neden olmuştur (Smith, 2017:272-84). Yılda yüzde 1 hızla büyüyen bir ekonomi yetmiş yılda iki katına çıkabiliyorken, Çin'in yüzde 10'luk büyümesi doğanın çok hızlı bir biçimde tüketilmesine, iklim değişikliğinin hız kazanmasına ve yabancı yaşam alanlarının yok olmasına neden olmakla kalmamış, aynı zamanda ekosistemi oluşturan canlıların etkileşiminde ve yapısında da bir değişim yaratmıştır.

Bu açılardan bakıldığında COVID-19'un ABD'nin eski başkanı Trump'ın "Çin Hastalığı" olarak adlandırdığı bir felaketten ziyade, dünya çapındaki tarım ve hayvancılık uygulamalarının sonucu olduğu belirtilmelidir. Gıda üretimi ve tarım sektörünün iklim değişikliğinin etkilerine karşı savunmasız konumunun yanı sıra, bu sektörde yürütülen faaliyetler, iklim değişikliğini daha da derinleştirmiştir. Endüstrileşme süreci, toprağın yapısını, evcil hayvanların genetiğini bozulmuştur (Wallace, 2020). Yeniden üretim için ortaya konan neoliberal çözüm ise, yapay gübre endüstrisinin gelişmesi olmuştur. Neoliberal politikaların uygulamaya konulduğu dönemde, organik olmayan yani antibiyotikler, büyüme hormonları, pestitler ve herbistlerle yapılan hayvan ticaretini meşrulaştırma amacıyla organik ürün pazarları oluşturulmuş ve böylece daha fazla artı değer elde edilmiştir (Champ, 2020). Yalnızca bu metabolik bozulma nedeniyle korona virüslerin insanlara bulaşma ihtimali artmıştır.

COVID-19 ve Neoliberalizm

COVID-19 salgınının ortaya çıkmasının hemen ardından, neoliberalizmin sonunun yaklaştığını, kapitalizmin yeni bir aşamaya geçtiğini ilan eden sesler daha belirgin hale gelmiştir. Noam Chomsky gibi düşünürler, COVID-19'un neoliberalizmin muazzam başarısızlığını bir kez daha gözler önüne serdiğini belirtirken, Alman Ekonomik Araştırmalar Merkezi Başkanı, süreci "neoliberalizmin tabutundaki son çivi" olarak değerlendirmiştir (Magdaleno, 2020). Gerçekten de COVID-19 kapitalizm tarihindeki en keskin ve en derin ekonomik daralmanın ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir (Roubini, 2020). Ancak toplumsal yapıların değişiminde sistemin uyarlanabilirlik kapasitesinin

de önemli olduğunu, bu kapasitenin yerleşik kurumların şokları ne ölçüde emebildiğine göre değişebildiğini de hatırlatmak gerekmektedir.

2008 krizinde gözlemediğimiz gibi ekonomik krizler, siyasi krizlere yol açmayabilir ya da zorunlu olarak köklü bir değişime neden olmayabilir. Öte yandan, sosyo-ekolojik gelişmeler sonucunda ortaya çıkmış bir salgının daha derin ve yapısal etkiler bırakabileceği de düşünülebilir. Ancak, COVID-19'u 2008 krizi gibi ekonomik krizlerden ayıran yalnızca "mevcut" toplumsal düzene yönelik bir tehdit olması değildir; aynı zamanda tüm toplumların hayatta kalmasının "maddi koşulu" olarak doğayı tehdit etmesidir. Salgının ortaya çıkışı belirli gündelik olay ve gelişmelerin sonucu olmaktan ziyade, toplumsal ilişkiler aracılığı ile doğanın dönüştürülmesi nedeniyle olmuştur. Dolayısıyla, toplumsal ilişkilere içkindir ve yapısaldır.

2008 yılında küresel ekonomiyi yıkıma uğratan finansal piyasalar iken, 2020'de kapitalist birikimi yıkıma uğratan, süregiden sosyo-ekonomik toplumsal sorunlarla ile iç içe geçen "doğal" bir faktör olmuştur. 2008'de uygulanan paketlerde küresel Kuzey'in merkez bankaları sermayeyi kurtarma çabasında iken; bugün yaşanan kriz, aynı zamanda emeği kurtarmaya dönük politikaları beraberinde getirmiştir. Salgın, devlet hazinelerinin boşalmasına neden olmuş, üretimin (ve tüketimin) azalması nedeniyle devletlerin ekonomilerinin toparlanmasını sağlayacak paketler uygulamasını zorunlu hale getirmiştir. COVID-19 ile sermaye birikiminin sekteye uğraması sonucunda devalüasyonların ortaya çıkacağı ve bu devalüasyonların yaygınlaşıp derinleşmesinin ise krizlerin başlangıcını oluşturacağı düşünülmektedir (Saad-Filho, 2020). Nitekim salgın, Şubat-Mart 2020 tarihleri itibarıyla dünya genelinde piyasalarda ciddi bir şok yaratmış, piyasaların daha fazla etkileneceğinin farkındalığı ile FED faizleri sıfırlama kararı almış, buna rağmen üretim bazı coğrafyalarda durma aşamasına gelmiştir. Özel sektörün devlet harcamalarına ihtiyacı, neredeyse her ülkede Keynes'e geri dönüşün gerekliliğini savunulmasını beraberinde getirmiştir (Saad-Filho, 2020).

Salgının küresel seyrinde, Kuzey İtalya, Doğu Asya, İspanya, İran gibi coğrafyalarda görece erken bir yükselme yaşanmıştır. Söz konusu coğrafyalardaki iktidarlar salgına çözüm üretme sürecinde kapitalizmin dayattığı sorunları ilk deneyimleyenler olmuştur. Özellikle İspanya ve İtalya sağlık sisteminin sınırlı kapasitesi ile dikkat çekmiştir. İktidarların dünya genelinde salgına cevap üretmemesinde neoliberal politikaların iki önemli rolü olmuştur: Birincisi, sermaye ve emek hareketinin kuralısızlaştırılması ile işçi sınıfını koruyan politikaların zayıflaması; ikincisi, halkın yaşam kalitesine zarar veren müdahaleler (tıbbi bakım ve halk sağlığı hizmetlerinin kesilmesi gibi) ile birlikte halkın refahını garanti eden hizmetler için kamu fonlarının kesilmesidir. İngiltere'deki uygulamalar ise, sermayenin sağlık sistemi üzerindeki hakimiyetinin üretimi yaşama nasıl önceliğini göstermesi açısından önemlidir. İngiltere 1945'te

dünya için örnek oluşturacak bir kamusal sağlık sistemi oluşturmasına rağmen, Margaret Thatcher döneminde sağlık sisteminin piyasalaşmasıyla ve içten ve dıştan müdahalelerle sağlık sistemi çökertilmiştir (Navarro, 2020: 271).

Küresel Güney, salgının yaşamı genel olarak tehdit eden etkilerinden bağımsız olarak, iklim değişikliği örneğinde de olduğu gibi, en yüksek bedeli ödemeye devam etmiştir. Salgının başlarında, dünya nüfusunun yüzde 75'ini oluşturmasına rağmen küresel Güney, sanki hiç etkilenmemiş gibi bir tablo çizilmiştir. Oysa, salgının dünya genelinde ortaya çıkardığı kriz küresel Güney'de daha büyük hassasiyetler yaratmıştır (Saad-Filho ve Ayers, 2020: 84-5). Küresel Güney'de salgının toplumsal olarak nasıl etki edeceğini büyük ölçüde sermayenin küreselleşmesinin dayandığı birikim yapıları ve süreçleri belirleyecektir. Batı ve Doğu Asya'da virüse karşı geliştirilen stratejiler, küresel Güney'in geri kalanı için geçerli değildir. Küresel Kuzey'de iptal edilen siparişler nedeniyle küresel tedarik zincirinin bozulması ve bunu takip edecek olan meta zincirlerinin yeniden şekillendirilmesi küresel Güney'de büyük bir yıkım yaratmıştır (Foster ve Suwandi, 2020).

Küresel Kuzey, bir sağlık krizi ve ekonomik krizle karşılaştığı halde hali hazırda yetersiz de olsa, var olan sağlık kuruluşlarını güçlendirebilmek için mali kaynaklarına güvenebilmektedir. Ancak aynı durum Afrika için geçerli değildir. Birleşmiş Milletler, Afrika'da 1,2 milyar insanın enfekte olabileceğini ve bölgede doğrudan COVID-19'dan 300.000 ile 3,3 milyon insanın hayatını kaybedebileceğini öngörmüştür (Saad-Filho ve Ayers, 2020: 87). Bölgede yok denilecek kadar yetersiz olan sağlık hizmetleri, temiz su ve gıda kıtlığı ve sıtma ve HIV/AIDS gibi ciddi hastalıkların halihazırdaki varlığından ötürü bağışıklık sistemleri ciddi oranda zayıflamış olan Afrika toplumları, bugün COVID-19 salgınına karşı küresel Kuzey'e göre çok daha kırılgan bir durumdadır ve bu durum kapitalizmin yarattığı küresel eşitsizliği daha açık bir şekilde ortaya çıkarmaktadır.

Öte yandan neoliberal dönemde yaratılan muazzam servete rağmen, sınıfsal eşitsizlikten ötürü, işçi sınıfının önemli bir kısmının, temiz su, yiyecek ve kalacak yer sağlama, sağlık hizmetlerinden yararlanma gibi en temel gelişimsel ihtiyaçlarını karşılamak için salgından önce de sürekli mücadele ettiği bilinen bir gerçektir. Bulaşıcı hastalıkların tıpkı ekolojik felaketler gibi sınıf veya diğer toplumsal sınırları tanımadığına yönelik bir algı bulunmasına rağmen, salgın toplumların farklı kesimlerinde farklı sonuçlar doğurmaktadır. Geçtiğimiz süreç, işçi sınıfının salgın hastalıklar karşısında oldukça hassas olduğunu bir kez daha göstermiştir. Egemen kapitalist sınıf dünyanın neresinde olursa olsun, salgının neden olduğu ekonomik zararı azaltmak, sınırlandırmak ve sermaye birikiminin sürekliliğini sağlamak için üretime devam etmiş, işçilerin büyük çoğunluğu açısından ise işi durdurmak bir seçenek olmamıştır. Küresel Kuzey'de salgınla ortaya çıkan sağlık riski alt sınıflarca yüklenilirken gelir eşitsizliği derinleşmiştir

ve dünya genelinde sermaye daha da küçük bir azınlığın elinde toplanmaya hızla devam etmiştir.

Bu duruma karşılık sağlık hizmetlerinin neoliberal dönüşümden geçtiği küresel Kuzey’de düşük gelirli ve sigortasız insanlar COVID-19 semptomları olsa bile test ve tedavi maliyetlerinden ötürü salgına karşı savunmasız kalmışlardır. Dünya genelinde aynı dine sahip, aynı bölgede, aynı şehirde oturan toplumsal gruplar göçmen ya da mülteci statüsüne göre farklı düzeylerde etkilenmiştir (Saad-Filho ve Ayers, 2020: 86-7). Örneğin COVID-19 salgınından en kötü etkilenen ülkelerden biri olan ABD’de sosyo-ekonomik eşitsizliğin etkisiyle yaşamını kaybedenler daha çok Afrika kökenli Amerikalılar, yerliler ve Latin kökenliler olmuştur. Benzer şekilde, ön saflarda çalışan işçilerin % 40’tan fazlasını Afrikalı-Amerikalılar ve yerliler oluşturmaktadır. Salgında ABD’de işsiz kalanların büyük çoğunluğu kadınlar ve Afrikalı- Amerikalılar ile yerliler olmuştur (Yates, 2020). Siyahi George Floyd’un polis tarafından öldürülmesini takip eden süreçte, polisin “ırkçı kapitalizm”e karşı yükselen ayaklamaları bastırmada kullandığı eşitsiz güç, bir süredir yükselen Afrikalı-Amerikalı karşıtlığını ve kapitalist devletin zor gücünü de gözler önüne sermiştir (Liebman vd, 2020). Yapılan bilimsel araştırmalar, COVID-19 kaynaklı ölümlerin ırksal olarak farklılık göstermediğini, ölüm nedenlerinin sınıfsal olduğunu ortaya koymuştur (Çıtak, 2020: 450). Tüm bu yaşananlar, sandığa gitmede çok da istekli olmayan sınıfların davranışında değişikliğe neden olmuş; Trump, Kasım 2020’de yapılan başkanlık seçimini kaybetmiştir.

Sonuç Yerine: Metabolik Yarığı Onarmak

Bilim insanlarının son yıllarda salgın hastalıkların nasıl ortaya çıktığına yönelik uyarılarına rağmen, 2020’nin Mart ayından önce, kapitalizmin o tarihe kadarki en derin krizinin yarasadan gelen bir virüsten kaynaklanacağı söylene muhtemelen çok az insan buna inanırdı. Geline noktada, artık Marx’ın “var olan her şeyin acımasız eleştirisi” olarak tanımladığı eleştirel gerçekçi araştırma gündeminden, zorunlu olan değişimi gerçekleştirecek insan potansiyelini ortaya çıkaracak fikirlere doğru yol alınmalıdır. İnsanlığın doğa ile kurduğu ilişki kapitalizmle derin bir yara almış olsa da, sabit değildir ve değiştirilmesi mümkündür. Tarihi yapan fail olarak insanın, toplum ve doğa arasındaki metabolik ilişkide ortaya çıkan büyük yarıkları onarmak için hala yapabilecekleri bulunmaktadır. Nitekim Marx, *Kapital’in III.* cildinde metabolik yarığın iyileşmesine yönelik tasavvuru şu şekilde ifade etmektedir (2012: 806-807):

İlkel insan, gereksinimlerini karşılamak, yaşamını korumak ve yeniden üretmek için nasıl doğayla boğuşmak zorundaydı, uygar insan da aynısını ve tüm toplum biçimlerinde ve olası tüm üretim tarzlarında yapmak zorundadır. Gelişmesiyle birlikte, gereksinimleri arttığı için, bu doğal zorunluluk dünyası genişler; ama aynı zamanda, bu

gereksinimleri karşılayan üretici güçler de genişler. Bu alandaki özgürlük, yalnızca toplumsallaşmış insanın, birleşmiş üreticilerin, kör bir güç olarak doğa tarafından hükmedilmek yerine, doğayla olan bu alışverişlerini akılcı bir şekilde düzenlemeleri, onu kendi ortak denetimleri altına sokmaları (ve bunu, en az çaba harçayarak ve kendi insan doğalarına en yaraşır ve en uygun koşullar altında yapmaları) olabilir.

Marx ve Engels'in çalışmalarında üretici güçlerin genişletilmesinin toplumsal sonuçlarını açıklama çabaları bugün yaşadığımız krizlerden nasıl kurtulabileceğimiz konusunda önemli ipuçları barındırmaktadır. Marx ve Engels, toplumsal eylemlerin doğa üzerindeki etkilerini göz ardı etmemiş; doğal olanın, toplumsal olan üzerindeki "nedenselliğini" vurgulamışlardır. Sağladıkları yöntem, ekolojik bozulmaların nedeninin toplumsal yapılarla (toprağın kullanımı, hayvancılığın endüstriyelleşmesi ve fosil yakıt tüketimi gibi) ilişkili olduğunu vurgulamakta, bu bakımdan da insan ve doğa arasındaki metabolik ilişkiyi güçlendiren çözümler önermektedir. Diyalektik materyalist yöntem ile COVID-19, ekoloji ve neoliberalizm arasındaki ilişkiyi çözümlenme çabası, salgının failini belirli bir coğrafyada sınırlı tutmak (Çin halkını suçlamak gibi), tesadüfen ortaya çıkmış dönemsel bir sorun olarak tanımlamak ve gündelik insan faaliyetlerini (yarasa çorbası tüketimi gibi) salgının itici gücü olarak belirlemek yerine, toplumun doğa ile tarihsel süreçte değişen ilişkisine odaklanmamızı sağlamaktadır; bu kapsamda sermaye birikimi ve metalaştırma süreçlerine vurgu yaparak, mevcut toplumsal ilişkileri salgının arkasındaki yapısal itici güç olarak tanımlamamıza yardımcı olmaktadır.

Söz konusu yıkımın üstesinden, neoliberal reçete ya da reformlarla gelinemeyeceği; tahribatın üstesinden ancak uzun vadeli ekolojik bir devrimle gelebileceği COVID-19 ile daha görünür olmuştur. Foster'ın Engels'den alıntılanarak ifade ettiği gibi (2020b) "eğer modern toplumların tamamı yok olmayacaksa, üretim ve dağıtım tarzında bir devrim gerçekleştirmelidir". Ekolojik krizin temel toplumsal ilişkiler değişmeden çözümü mümkün değildir. Aynı durum, COVID-19'dan daha da tehlikeli bir salgının tekrar yaşanmaması için de geçerlidir. Kapitalist üretim ilişkileri değişmediği sürece insanlığın yeryüzündeki ayak izleri azaltılamaz; teknolojik gelişme, çevre-dostu ürünler iklim sorununu kalıcı bir şekilde çözmeye yetmeyecektir. Benzer şekilde söz konusu aşılarda da salgın hastalıkların farklı biçimlerde tekrar tekrar ortaya çıkmasına engel olamayacaktır. Metabolizmanın iyileşmesine yönelik yapısal/sistemik adımlar atılmadıkça bu salgınların farklı ve çok daha tehlikeli biçimlerde ortaya çıkma ihtimali her zaman bulunacaktır.

Sonnotlar

¹ Neoliberal çevrecilik ya da eko-liberalizm yükselen ekolojik tahribat karşısında liberal/ neoliberal politika araçlarında reformlar yaparak, kapitalist devletin ekolojik yıkımın

üstesinden gelebileceğini düşünen ana akım çevreci yaklaşımlardan biridir. En önemli savunucuları için bkz. Bernstein, 2002; Wissenburg, 2001.

² Fenotip, genetik ve çevresel etkenlerin canlıların dış görünümüne yansımaları olarak bilinmektedir. Fenotip, genler yoluyla belirlenir ancak bazen dış etmenler bu belirlenim üzerinde etkili olabilir.

Kaynakça

Altvater E (2006). The Social and Natural Environment of Fossil Capitalism. İçinde: L Panitch ve C Leys (der), *Coming to Terms with Nature: Socialist Register 2007*, Londra: Merlin Press, 37-60.

Bakker K (2015). Neoliberalization of Nature. İçinde: T Perreault vd. (der.), *The Routledge Handbook of Political Ecology*, New York: Routledge, 446-456.

Bakker K (2005). Neoliberalizing Nature? Market Environmentism in Water Supply in England and Wales. *Annals of the Association of American Geographers* 95, 542-565.

Bakker K (2010). The Limits of 'Neoliberal Nature': Debating Green Neoliberalism. *Progress in Human Geography*. 34(6), 715-735.

Banerjee N (2020). COVID-19, Public Health, and Climate Change: Q&A with Aaron Bernstein. *The Global Observatory*, <https://theglobalobservatory.org/2020/03/covid-19-public-health-climate-change-qa-with-aaron-bernstein/> Son erişim tarihi, 20/03/2020.

Barnett C (2010). Publics and Markets: What's Wrong with Neoliberalism. İçinde: S J Smith vd. (der), *The Sage Handbook of Social Geographies*, Londra: SAGE, 269-296.

Bhaskar R (2012). Materyalizm İçinde: T. Bottomore (der) *Marksist Düşünce Sözlüğü*, Çev. M Tuncay, İstanbul: İletişim Yayınları, 423-428.

Bendell J (2018). Deep Adaptation: A Map for Navigating Climate Tragedy. *IFLAS Occasional Paper 2*, www.lifeworth.com/deepadaptation.pdf, Son erişim tarihi, 25/10/2020.

Bernstein S (2002). *The Compromise of Liberal Environmentalism*, New York: Columbia University Press.

Burkett P (2011). *Marksizm ve Ekolojik İktisat: Kızıl ve Yeşil bir Ekonomi Politikası Doğru*, Çev. E Günciner, İstanbul: Yordam Kitap.

Burkett P (2003). Doğa ve Tarihsel Materyalizm. *Teori ve Politika*, 31, Çev. E Özkaya, <https://www.teorivepolitika.net/index.php/arsiv/item/349-doga-ve-tarihsel-materyalizm> , Son erişim tarihi, 25/ 10/2020.

Castree N (2010). Neoliberalism and the Biophysical Environment 1: What 'Neoliberalism' is, and What Difference Nature Makes to it. *Geography Compass* 4 (12), 1725-1733.

Castree N (2009). Researching Neoliberal Environmental Governance: A Reply to Karen Bakker. *Environment and Planning A* 41, 1788-1794.

Castree N (2008a). Neo-liberalising Nature: The Logics of Deregulation and Reregulation *Environment and Planning A* 40, 131–152.

Castree N (2008b). Neo-liberalising Nature: Processes, Outcomes and Effects. *Environment and Planning A* 40, 153-173.

Champ B (2020). COVID-19, Capitalism and Climate, *International Socialists*, <http://www.socialist.ca/node/4144>, Son erişim tarihi, 16/08/ 2020.

Clark B ve York R (2015). Çatlaklar ve Değişimler: Çevre Krizinin Kökenine İnmeK, İçinde: H Tanıttıran (der), *Marx, Doğa ve Yıkımın Ekolojisi*, Çev. A Galip İstanbul: Kalkedon, 7-38.

Çıtak N (2020). COVID-19 ve Sınıfsal Eşitsizlik, *Türk Tabipleri Birliği COVID-19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu*, https://www.ttb.org.tr/kutuphane/covid19-rapor_6/covid19-rapor_6_Part56.pdf, Son erişim tarihi, 1/11/2020.

Çoban A (2018). Doğanın Metalaştırılması, *Toplum ve Bilim* 143, 209-241.

Çoban A (2012). Ekolojik Tartışmalar Bakımından Marx'ın Düşüncesinin Değeri, *Kurtuluş*, 2, 93-104.

Çoban A vd. (2015). Türkiye'de Doğanın Neoliberalleştirilmesi ve Bu Sürece Karşı Mücadeleler, İçinde: A Çoban (der), *Yerel Yönetim Kent ve Ekoloji*, Ankara: İmge, 399-456.

Davidson N (2018). Neoliberalism as a Class-based Project. İçinde: D Cahill (der), *The SAGE Handbook of Neoliberalism*, Londra: SAGE, 55-68.

Engels F (2014). Doğa'nın Diyalektiği. Çev. A Gelen, Ankara: Sol Yayınları.

Engels F (2020). *Konut Sorunu*. Çev. E Özalp, İstanbul: Yordam Kitap.

Foster J B ve Suwandi I (2020). COVID-19 ve Catastrophe Capitalism. *Monthly Review*, <https://monthlyreview.org/2020/06/01/covid-19-and-catastrophe-capitalism/>, Son

erişim tarihi, 16/ 08/ 2020.

Foster J B (2015). Marx ve Doğanın Evrensel Metabolizmasında Çatlak. H Tanıtıran (der), *Marx, Doğa ve Yıkımın Ekolojisi*, Çev. A Galip, İstanbul: Kalkedon: 7-38.

Foster J B (2020a). *The Return of Nature Socialism and Ecology*. New York: Monthly Review Press.

Foster J B (2020b). "Engels's Dialectics of Nature in the Anthropocene" Monthly Review, <https://monthlyreview.org/2020/11/01/engels-dialectics-of-nature-in-the-anthropocene/>, Son erişim tarihi, 15/12/ 2020.

Foster J B (2014). *Savunmasız Gezegen: Çevrenin Kısa Ekonomik Tarihi*. Çev. H Ünder, Ankara: Epos Yayınları.

Foster J B (2011). Doğanın Diyalektiği. İçinde: B Ollman ve T Smith (der), *Yeni Yüzyılda Diyalektik*, Çev. Ş Alpagut, İstanbul: Yordam Kitap: 79-120.

Foster J B (2001). Marx'ın Ekolojisi: Materyalizm ve Doğa. Çev. E Özkaya, Ankara: Epos Yayınları.

Foster J B ve Clark B (2020). *Capitalism and the Ecological Rift: Robbery of Nature*. New York: Monthly Review Press.

Foster J B ve Burkett P (2016). *Marx and the Earth*. Boston: Brill.

Harribey J M (2012). Ekolojik Marksizm mi, Marksist Ekoloji mi. İçinde: J Bidet ve S Kouvelakis (der), *Çağdaş Marksizm için Eleştirel Klavuz*. Çev. Ş Alpagut, İstanbul: Yordam Kitap, 188-204.

Kovel J (2005). *Doğanın Düşmanı Kapitalizmin Sonu mu, Dünyanın Sonu mu?* Çev. G Koca, İstanbul: Metis.

Harvey D (2020). Anti-Capitalist Politics in the Time of Covid-19. <http://davidharvey.org/2020/03/anti-capitalist-politics-in-the-time-of-covid-19/>, 19/ 03/ 2020.

Harvey D (2015). *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*. Çev. A Onacak, İstanbul: Sel Yayınları.

Harvey D (2012). Yaratıcı Yıkım Olarak Neoliberalizm. *Atılım Sosyal Bilimler Dergisi*, Çev. E Çamuroğlu Çığ ve Ü Çığ, 2 (2): 67-88.

Heynen N ve Robbins P (2005). The neoliberalization of nature: Governance, privatization, enclosure and valuation. *Capitalism, Nature, Socialism* 16(1): 5–8. <https://www.teorivepolitika.net/index.php/okunabilir-yazilar/item/349-doga-ve->

Çandırılı Y (2021). Dünya Metabolizmasında Yarık: COVID-19, Ekoloji ve Neoliberalizmin Diyalektik Birlikteliği Üzerine. *Mülkiye Dergisi*, 45(4), 993- 1018.

tarihsel-materyalizm Son erişim tarihi, 15/10/ 2020.

Hubber T M (2008). Energizing Historical Materialism: Fossil Fuels, Space and the Capitalist Mode of Production. *Geoforum* 40: 105-115.

Gill, S (2002). Globalization, Market Civilization and Disciplinary Neoliberalism. İçinde: E Hovden ve E Keene (der), *The Globalization of Liberalism*, Londra: Palgrave, 123-147.

Jessop B (2009). *Kapitalist Devletin Geleceği*. Çev. A Özcan Ankara: Epos Yayınları.

Latour B vd. (2018). "Anthropologists Are Talking- About Capitalism, Ecology, and Apocalypse", *Journal of Anthropology*, 83(3), 587-606.

Latour B (2004). *Politics of Nature, How to Bring the Sciences into Democracy*, Çev. C Porter, Cambridge: Harvard University Press.

Liebman A vd. (2020). To Die a Thousand Deaths: COVID-19, Racial Capitalism, and anti-Black Violence. *Human Geography*, DOI: [10.1177/1942778620962038](https://doi.org/10.1177/1942778620962038)

M C Howard ve King J E (2008). *The Rise of Neoliberalism in Advanced Capitalist Economies: A Materialist Analysis*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Magdaleno C (2020). Chomsky on COVID-19: The Latest Massive Failure of Neoliberalism, Euractiv. <https://www.euractiv.com/section/economy-jobs/interview/chomsky-on-covid-19-the-latest-massive-failure-of-neoliberalism/>, Son erişim tarihi, 16/08/ 2020.

Malm A (2016). *Fossil Capital: The Rise of Steam Power and the Roots of Global Warming*. New York: Verso.

Malm A (2018). *The Progress of this Storm: Nature and Society in a Warming World*, New York: Verso.

Marx K (1976). *Capital Cilt I*. New York: Penguin.

Marx K (2012). *Kapital Cilt III*. Çev. M Selik ve E Özalp, İstanbul: Yordam Kitap.

Marx K ve Engels F (2018). *Alman İdeolojisi*. Çev. O Geridönmez ve T Ok, İstanbul: Kor Yayınları.

Navarro V (2020). The Consequences of Neoliberalism in the Current Pandemic. *International Journal of Health*, 50(3), 271-275.

Mercille J ve Murphy E (2015). *Deepening Neoliberalism, Austerity, and Crisis*, Londra: Palgrave Macmillan.

O'Connor M (der) (1994). *Is Capitalism Sustainable? Political Economy and the Politics of Ecology*. Londra: The Guilford Press.

Ollman B (2011). Niçin Diyalektik? Niçin Şimdi. *Yeni Yüzyılda Diyalektik*, B Ollman ve T Smith (der), Çev. Ş Alpagut, İstanbul: Yordam Kitap, 21-47.

Ollman B (2012). *Yabancılaşma: Marx'ın Kapitalist Toplumdaki Yabancılaşma Anlayışı*. Çev. A Kars, İstanbul: Yordam Kitap.

Olson C ve Lenzmann F (2016). The Social and Economic Consequences of the Fossil Fuel Supply Chain. *MRS Energy & Sustainability*, 3, 1-32.

Peck J (2010). *Constructions of Neoliberal Reason*. Oxford: Oxford University Press.

Rainforest Action Network (2019). Banking on Climate Change Fossil Fuel Finance Report Card 2019. <https://www.ran.org/bankingonclimatechange2019/>, Son erişim tarihi, 15/10/2020.

Roubini N (2020). Coronavirus Pandemic has Delivered the Fastest, Deepest Economic Shock in History. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/business/2020/mar/25/coronavirus-pandemic-has-delivered-the-fastest-deepest-economic-shock-in-history>, Son erişim tarihi, 15/ 10/2020.

Saad-Filho A (2020). From COVID-19 to the End of Neoliberalism. *Critical Sociology*, <https://doi.org/10.1177/0896920520929966>, Son erişim tarihi, 15/ 10/2020.

Saad-Filho A ve Ayers A (2020). 'A Ticking Time-Bomb': The Global South in the Time of Coronavirus. *Journal of Australian Political Economy*, 85, 84-93.

Saito K (2020). *Karl Marx'ın Ekosozyalizmi: Sermaye, Doğa ve Ekonomi Politüğün Yarım Kalmış Eleştirisi*. Çev. D Saygı, Ankara: Efil Yayınları.

Sanyal S (2020). COVID-19, Marxism, and the Metabolic Rift. *Red Flag: A Publication of Socialist Alternative*, <https://redflag.org.au/node/7315>, Son erişim tarihi, 30/ 08/ 2020.

Smith N (2017). *Eşitsiz Gelişim: Doğa, Sermaye ve Mekânın Üretimi*. Çev. E Soğançılar, İstanbul: Sel Yayınları.

Tanuro D (2020). Eight Theses on Covid-19. <https://socialistresurgence.org/2020/03/15/eight-theses-on-covid-19/>, Son erişim tarihi, 15/08/ 2020.

Wallace R (2020). Capitalist Agriculture and Covid-19: A Deadly Combination. *Climate & Capitalism*, <https://climateandcapitalism.com/2020/03/11/capitalist-agriculture-and-covid-19-a-deadly-combination/>, Son erişim tarihi, 20/09/2020.

Wallace R (2016). *Big Farms Make Big Flu: Dispatches on Influenza, Agribusiness, and the Nature of Science*. New York: Monthly Review Press.

Wallace R vd. (2020). COVID-19 and Circuits of Capital, Monthly Review: Independent Socialist Magazine, <https://monthlyreview.org/2020/05/01/covid-19-and-circuits-of-capital/>, Son erişim tarihi, 16/20/ 2020.

Wissenburg M (2001). Sustainability and the Limits of Liberalism, İçinde: J Barry ve M Wissenburg (der), *Sustaining Liberal Democracy: Ecological Challenges and Opportunities*, içinde, Londra: Palgrave Macmillan, 192-204.

Wood E M (2008). *Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*. Çev. Ş Artan, İstanbul: Yordam Yayınları.

WWF (2020). Doğanın Yok Oluşu ve Pandemilerin Ortaya Çıkışı: İnsanların ve Gezegenlerin Sağlığını Korumak. Son erişim tarihi, 13/12/ 2020.

Yates M D (2020). COVID-19, Economic Depression, and the Black Matter Protests. *Monthly Review*, <https://monthlyreview.org/2020/09/01/covid-19-economic-depression-and-the-black-lives-matter-protests/>, Son erişim tarihi, 25/10/ 2020.